



BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI



6/2024

Научный вестник Бухарского государственного университета
Scientific reports of Bukhara State University

6/2024



@buxdu_uz

@buxdu1

@buxdu1

www.buxdu.uz

MUNDARIJA * СОДЕРЖАНИЕ *** CONTENTS****ADABIYOTSHUNOSLIK *** LITERARY CRITICISM *** ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ**

Муродов Ғ.Н.	Гуманизм ва бадий тафаккур уйғунлиги	3
Ҳамдамов У.А.	Фитрат шеъритада жадидчилик гоъларининг акс этиши	9
Babayev M.T.	Jaloliddin Rumiyning "Masnaviyi ma'naviy" manzumasidagi masallarda hayvonlarning antropomorfizmi	13
Bozorova R.Sh.	O'zbek va nemis folklorida suv talqini	18
Chorieva M.J.	The rational perception of the "Pride" in Jane Austen's "Sense and sensibility"	24
Дармонов И.К.	Шомон мўъжизалари хақидаги афсоналар	30
G'aniyeva N.G'.	Amerikada "rezistans" adabiyoti: Maya Anjelou she'rlari misolida	34
Qurbonova N.R., Ikromova N.I.	Ted Hyuz ijodi adabiy tanqidchilar nigohida	41
Iskandarova Sh.U.	Badiiy adabiyotning epistemologik qiymati	45
Khudoyorova N.B.	The main characteristics of the english enlightenment literature	50
Mizrabova J.I.	Uilyam Shekspir ijodi va uyg'onish davrining xalq madaniyati	58
Narziyeva S.D.	Samandar Vohidov uhroviy mazmundagi she'rlarining meditatif va elegiyaviy xususiyatlari	63
Qosimova N.F.	Tarjimaga kognitiv yondashishda ongli va avtomatik jarayonlar hamda intuitsiyaning mohiyati	68
Salixova N.N., Luqmonova N.B.	Tarjima tarixi va tarjimonlik faoliyati	73
Temirova F.O.	Bolalar latifalarining o'ziga xos jihatlari va mezonlari	77
Tursunova S.U.	Psychologism of a female character in Zulfiya Kurolbay's story "Woman"	82
Ахматов А.А.	Положение эпического искусства и искусства наказаний в Кашкадарьинском оазисе	86
Каримова Д.Х.	Немис ва ўзбек адабиётида адабий эртақ такомилнинг асосий омиллари ва манбалари (Ака-ука Гримм эртақларининг ўзбекча таржималари мисолида)	90
Farmanova D.A.	Ethnopoetics in english and uzbek novels	94

ГУМАНИЗМ ВА БАДИИЙ ТАФАККУР УЙГУНЛИГИ

Муродов Ғайрат Некович,
Бухоро давлат университети профессори,
филология фанлари доктори,
taraqiyot21@mail.ru;

Аннотация. Мақолада Алишер Навоий ва Александр Пушкин ҳамда Иоганн Вольфганг Гёте ижодиёти сўз санъатидаги гуманизм тамойили ҳамда адабиётларaro боғланишлар нуқтаи назаридан ўрганилган. Шу асосда улар ижодидаги устувор мотивлар ёритилган, асарлари орасидаги муштарақлик ва тафовутлар кўрсатилган.

Калит сўзлар: гуманизм, жаҳон адабиёти, инсонпарварлик тамойили, умуминсоний бадий гоя, камил инсон тинимсоли, ода, жаҳон адабиёти, мутафаккир, туркий адабиёт, олмон сўз санъати, компаративистика, афоризм.

ГАРМОНИЯ ГУМАНИЗМА И ХУДОЖЕСТВЕННОЙ МЫСЛИ

Аннотация. В статье рассматривается творчество Алишера Навои, Александра Пушкина и Иоганна Вольфганга Гете с точки зрения принципа гуманизма в искусстве слова и межлитературных связей. На этой основе выделены основные мотивы в их творчестве, показаны общие черты и различия между их произведениями.

Ключевые слова: гуманизм, мировая литература, принцип гуманизма, универсальная художественная идея, совершенный образ человека, ода, мировая литература, мыслитель, турецкая литература, немецкое словесное искусство, компаративистика, афоризм.

HARMONY OF HUMANISM AND ARTISTIC THOUGHT

Abstract. The article examines the work of Alisher Navoi, Alexander Pushkin and Johann Wolfgang Goethe from the point of view of the principle of humanism in the art of words and interliterary connections. On this basis, the main motives in their work are highlighted, the common features and differences between their works are shown.

Key words: humanism, world literature, principle of humanitarianism, universal artistic idea, perfect human image, ode, world literature, thinker, Turkic literature, German literature, comparative studies, aphorism.

I. Уйғун **гуманизм**[1]

Кириш. Гуманизм (инсонпарварлик) бадий адабиётнинг субстанцииси, асосидир. Биз бу фикр исботини башариёт адабий тафаккурининг бошланғич даврларидаёқ яратилган бадийят намуналари, хусусан, эпос намуналарида аниқ-ёркин кўришимиз мумкин. Бундай гуманистик муносабат авваламбор инсонлик жамиятларига улкан ҳалокатлар келтиривчи, минг-минглаб одамларнинг ҳалок этилишига сабаб бўлувчи уруш-қиргинларни инкор этишда кўринади. Қадимий эпопеяларнинг оқил ва камил қаҳрамонлари (“Маҳобҳорат”да Юлҳиштҳира, “Рамаяна”да Рама, “Илиада”да Ахиллес, Одиссей) биродарқушликка олиб келувчи адолатсиз жанг-жадалларга қарши бўлганлар. Шунингдек, зулм-истибдод, адолатсизлик, зўравонликни рад этиш, эрк-озодлик, тенглик, адолатпарварлик, инсонпарварликни тарғиб этиш каби олижаноб саъй-ҳаракат, фаолият қабилар ҳам гуманистик тафаккур моҳияти, бурч ва мезонларини ўз қамрови доирасида ифода этади.

Жаҳон адабиётининг улкан намояндалари томонидан яратилган бадийят намуналарида меҳварида ҳамиша инсонпарварлик мафқураси турали. Бу фикр исботини Шарқ Уйғониш даври мутафаккири Алишер Навоий ва “рус шеърини куёши” деб таърифланган Александр Пушкин ижоди мисолида ҳам яққол кўриш мумкин.

Асосий қисм. Ҳазрат Навоий инсонга баҳо бериш, унинг шариф ва муқаррамлигини таъкидлашда биринчи навбатда илохий-исломий манбалар – Қуръони Қарим ва Ҳадиси шарифларга асосланган. Буюк сўз санъаткори ана шундай мўътабар асослар ёрдамида инсон шахсига ёндашди ва баҳо беради:

LITERARY CRITICISM

Офаринишдин қилиб инсон гараз,
Они айлаб халқ ичинда безавас.
Кўнглин онин махзани ирфон қилиб,
Ул тилисм ичра ўзин пинҳон қилиб.
Рози махфий ганж ўлиб бу турфа жисм,
Сунъидин ул ганж ҳифзига тилисм (1: 9).

Бутун оламни яратишдан кўзланган мақсад инсон бўлиб, у ҳам мавжудот ичида тенги йўқдир. Инсон кўнглини турли илмлар хазинаси килди ва бу тилсим ичида Тангри ўзини яширди. Инсоннинг ажойиб жисми бир махфий сир хазинаси ўларок ўзида ана шу ганж тилсимини сақлайди (2: 12). Сўфийлик фалсафасида Аллоҳ инсон қалбида ўзини намоён қилиши кўрсатилган. Худди шундай ишонч юқорида келтирилган тўртинчи мисрада баён этилган. Оламлар яратувчиси коинот гултожи бўлган одамга шу қадар азизлик мақомини берган, унга махлуқлар орасида мумтоз ўрин ато қилган экан, олам юзага келгандан киёматга қадар унинг мана шундай шарафи, иззати ҳамиша баланд даражада сақлаб турилиши лозим. Шундай экан, Одам болаларига жабр-ситам етказилиши, ундаги муқаддас ҳуқуқларнинг паймол этилишига асло йўл қўйиб бўлмайди. Мана шундай умуминсоний бадий гоя инсонпарвар сўз санъаткорининг нафақат “Лисонут-тайр” достони, шунингдек, барча асарларида ўзининг ифодасини топган. Хусусан, инсон, башариятга бундай муносабатни “Хамса” таркибидаги иккинчи достоннинг етакчи қаҳрамонида яққол кўрамиз. Шоир томонидан комил инсон тимсоли тарзида барпо этилган бу қаҳрамон тафаккури, саъй-ҳаракатлари, рухий-маънавий олами муқаммал инсонпарварлик концепцияси асосида юзага келтирилган. У ёшлигидаёқ улкан империя ҳукмдорининг яққо ягона фарзанди – валиаҳд бўлишига қарамай, бир қанча ҳунарларни ўрганишни лозим деб билади. Зеро, ҳазрат Алишер Навоий мансуб бўлган нақшбандия тариқати тақозосига кўра ҳар бир одам тирикчилигини бировлар ҳисобидан эмас, ўз меҳнати, ўрганган касби-кори орқали ўтказиши лозим бўлган. Шундай нуқтаи назар “Ҳайратул-аброр” достонида келтирилган Ҳотами той ҳикоятида ҳам илғари сурилган. Асарда оддий бир ўтинчининг ҳиммати, яъни ҳалол меҳнат билангина ризқ-рўз топишни афзал билиши юзлаб одамларга мўл-кўл зиёфат берган Ҳотамнинг саховатидан устунлиги кўрсатилган.

Фарҳод образидаги теран гуманизм унинг жамийки хатти-ҳаракатларида ифода этилган. У босқинчи Хусравнинг сон-саноксиз кўшинини бир ўзи тоғ йўлида анча муддат тўхтатиш турар экан, шаҳаншоҳ аскарларини тошлар отиб кириб ташлашни лозим топмайди. Унинг эътиқодига кўра, бу навкарлар арман юртига ўз ихтиёрларига кўра эмас, зolim подшоҳнинг ҳукмига асосан келганлар. Уларнинг онласи, бола-чақалари бор. Бинобарин, бундай кишиларни ўлдириш инсониятга қарши ҳаракат – зулмдир. Шуниси эътиборга лойиқки, Фарҳоднинг бундай олижаноблиги жавобсиз қолмайди. Чин шахзодаси макр-хийла туфайли банди этилиб, ўлимга маҳкум қилинган, Хисрав аскарлари жим турмасликларини, ўзларига раҳм-шафқат кўрсатган баҳодир йигитни муҳофаза қилишга тайёрликларини билдирадилар. Исёндан кўрққан мустабид шох ўлим жазосини бекор қилишга мажбур бўлади.

Тасаввуф, хусусан, яссавия тариқатидаги зулмга зулм орқали эмас, эзгулик, ибрат, фидойлик орқали жавоб қайтариш ақидаси Алишер Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” достонидаги Қайс образида ҳам бадий тажассум этилган. Ошиқликнинг муқаммал тимсоли сифатида яратилган бу қаҳрамон ҳаётининг меҳвари сифатида фақат Лайлини кўради. У Лайли ёдисиз бир лаҳза ҳам яшай олмайди. Аслида унинг бу қизга бўлган ишқи илоҳий моҳиятга эга. Қайсни ишқ дардидан фориғ этиш учун уни Каъба зиёратига олиб борадилар. У муқаддас масканда Яратгандан муҳаббатдан мосуволикни эмас, аксинча, қалбидаги Ишқ оловини янада кучайтиришни сўрайди. Бундай муножат Қайснинг ўзи кирган йўлда собитлигини кўрсатади.

Араб саҳросидаги мўътабар инсонлардан бўлган Навфал ёрига содиқлиги туфайли минг бир азоб-уқубатга дучор бўлган бечора йигитга ёрдам бериш – уни маҳбубасига қовуштириш учун Лайли қабиласига қарши урушга қиради. Жангда адолат тарафдори Навфалнинг қўли баланд кела бошлайди. Аламзада қабила аёнлари Лайлини ўлдириш, шундан кейин қочишга қарор қиладилар. Лайли Мажнуннинг бир узви, бу икки қалб бир бир бутунликда бўлгани сабаб Қайс бу машъум қарордан воқиф бўлади. У маъшуқаси ҳаётини сақлаб қолиш, шу билан бирга, беғуноҳ кишиларга хатар солаётган урушни тўхтатиш учун Навфалнинг қизига уйланишга рози бўлади. Ўзини эмас, ўзгаларни ўйлаш, шахсий бахтсизлиги ҳисобига бўлса-да, кўпчилик манфаатини устун кўриш гуманизмнинг асоси, ўзак масаласидир. Шу боисдан сўз соҳибқирони “Менга қилса минг жафо бир қатла фарёд айламам, Элга қилса бир жафо минг қатла фарёд айларам” мисраларидаги қарашни ҳаётларининг устувор шиори деб билган.

LITERARY CRITICISM

Табиики, жаҳон адабиёти тарихида ёркин халқпарвар ижодкорлар инсонпарварликка зид бўлган ҳар қандай иш – зулм, мустабидлик, ёвузлик ва мунофиқликка қарши бўлганлар. Бу фикрнинг Алишер Навоийнинг бутун ҳаёти ва ижоди мисол бўла олади. У “Ҳайратул-аброр” дostonининг адолатсиз подшоҳларга бўлган инкор нуқтаи назарларини юксак пафосда ифода этган:

Бил муниким, сен дағи бир бандасен,
Кўпрагини оживу афғандасен.
Эрмас алар тупроғу сен нури пок,
Хилкат аларгау сенга тийра хок (5: 142).

Мазкур мисраларда ҳақпараст шоир кибрга берилиб, одамийликни унутган золим салтанат соҳибларини қоралаган. Навбатдаги байтлардан маълум бўлишича, Тангри таалло барча инсонларни тенг яратган, шундай экан, ўзни ўзгалардан устун қўйиш нодонликдир. Аслида оддий одамлар ҳунар, камолот, ҳулки ҳуш, лутфи мақол, адолат, инсоф, ҳалимлик, ҳаё, шар тариқи, ибодатда ўша кибрли тождорлардан устун турадилар. Шундай экан, фиръавимонанд бундай кимсалар тавба қилишлари, ҳақ йўлига киришлари шарт. Йўқса “уларнинг ватани муттасил дўзах ародур”.

Гуманизм умуминсоний, бинобарин, умумадабий таълимотдир. Шундай экан, инсонпарварлик қарашлари жаҳон сўз санъатининг буюк намоёндалари ижодининг ҳамиша марказида турган. Инсонпарварлик гоъларидан чекинган ёхуд унга хиёнат қилган қалам соҳибини нечоғлик донгдор, истеъдодли бўлмасин, ўз-ўзидан буюклик мақомидан маҳрум бўлади.

Жаҳон адабиётида инсонпарварлик мафқурасини янада юқори бир поғонага кўтарган шоирлардан яна бири, айтганимиздек, озошлик куйчиси Александр Пушкиндир. Унинг ижодини Алишер Навоий бадий мероси билан биринчи навбатда ҳаёт ва инсонга инсонпарварлик рутбасидан туриш қараш ўзаро боғлаб-яқинлаштириб туради.

Таникли адабиётшунос Иннокентий Анненскийнинг ёзишича, Пушкин гуманизми юксак даражадаги ҳодиса эди. Инсонпарварлик Пушкиннинг ҳос шахсиятидаги тугма хусусият бўлган (4). Чиндан ҳам улуг қалам соҳибининг барча бадий яратмаларида Инсонга эҳтиром пафосининг нурланиб-жилоланиб турганини кўриш мумкин. Унинг “Эркинлик”, “Аракчеевга” “Чаадаевга атаб”, “Сибирга мактуб” шеърлари инсонпарварлик туйғулари билан йўғрилган эрк, озошлик садолари, зулм ва жаҳолатга нафрат қайфияти ифодаланган.

Маълумки, А.С. Пушкин Россияда крепостной (қарамлик) тузум мавжуд бўлган, халқ эрки паймол этилган бир даврда яшаб ижод қилган. Ўша замон ижтимоий муҳитига ҳос қоқоқлик, илмсизлик, адолатсизлик қабилар шоир қалбида норозилик, исёнкорлик туйғуларини жунбушга келтирган. Бундай қайфиятни унинг “Эркинлик” шеърида аниқ кўрса бўлади:

Қай томонга назар ташламай, эвоҳ,
Темир қишанлар-у, зулм қамчилари,
Қонунлар хатарли, қонунлар расво,
Эрксизликнинг ночор ёш томчилари (3: 103).

Шеър (ода)нинг навбатдаги мисраларида ёзилганидек, ҳар ёнда ҳақсизлик, зўрлик ҳукмрон: уюган хурофот – қуюқ мавҳумот, Қудликнинг даҳоси кўркич ўлтирган, шонларни бўғди шум хирси, хайҳот (3: 103).

Шоир оданинг бешинчи ва якуний бандларида ҳукмдорларга мурожаат қилиб, Қонуннинг улардан ҳамиша устун туришини таъкидлаган. Шеърда ёзилишича, подшоҳлар халқдан юқорида туришига қарамасдан, мангу қонун улардан юксакдир. Қачонки улар адолатли қонунларга амал қилар эканлар, уларнинг тож-тахти омонликда, мустаҳкам бўлади. Акс ҳолда “на хилват зиндонлар, нада саждагоҳ Бўлар сизга содиқ қалқон ё паноҳ”.

Мазкур назм дурдонасида рус ижодкорининг ҳукмдорларига муносабати Алишер Навоийнинг “Ҳайратул-аброр” дostonидаги қарашларига яқин ва ўхшаш: икки асарда ҳам салтанат эгаларига ҳос мустабидлик ва тақабурлик қораланган, улар инсоф ҳамда диёнатга қорланган, акс ҳолда оқибат фожиали ва мудҳиш бўлиши айtilган.

А.С. Пушкиннинг 1818 йили ёзган “Чаадаевга атаб” шеърида озошликни кўмсаш, унга ишонч кечинмалари бадий ифода топган:

Ошиқ йигит ширин висол дамани
Зориқиб қутгандек бўлиб ниғорон –
Муқаддас озошлик минутларини
Ишонч-ла қутамиз энтиқиб ҳамон (3: 108).

Албатта, ўн бешинчи аср Шарқ фарзанди бўлган Алишер Навоий ва ўн тўққизинчи асрда ижод қилган Александр Пушкиннинг бадий дунёқарашларида ижтимоий адолат, инсонпарварлик, ҳушлик

борасида уйғунлик мавжуд бўлса-да, замон, ҳудуд тафовутидан келиб чиққан муайян тафовутлар ҳам мавжуд. Ҳазрат Навоийнинг эътиқодига кўра, мамлакатни бошқариб турган тож эгаси адолатли бўлса, халққа меҳр-оқибат кўрсатса, улус омонликда бўлиб, юрт фаровонликка юз тутди. А.С. Пушкин бадий тафаккурида ҳам шунга монанд нуқтаи назар мавжуд эканлигини унинг “Эркинлик” одаси мисолида кўриб ўтдик. Бирок, рус шоири Европада XVII-XVIII бўлиб ўтган ижтимоий-сиёсий галаёнлар – монархияларнинг кулаб, уларнинг ўрнига замонавий бошқарув – конституцион тузумлар юзга келганлиги боис Россияда ҳам шундай сиёсий тизим бўлишини орзу қилади. Бу шоирнинг шахсий тилак-идеалигина бўлмай, замондошлари – декабристларнинг бош мақсади эди.

Шеърят султони Алишер Навоий ва поэзия қуёши Александр Пушкин бадий дунёқараши ва бадий асарларида орасидаги яқинликлар, алоқа-муносабатлар адабий таъсир натижасида юзга келмаган. Жаҳон сўз санъатидаги умумтипология хусусиятлар, биринчи навбатда бадий адабиётнинг рухий-маънавий қуввати ҳисобланган инсонпарварлик тамойили икки даҳо – шеърят титанлари бадий ижодидаги муштарак жиҳатларни юзга келтиришга хизмат қилган.

II. Тафаккур муштараклиги

Ҳар бир даҳо ижодкор – ўзига хос, бошқаларга ўхшамайдиган, янги, қутилмаган, юксак фикрлаш тарзи билан бошқалардан аниқ ажралиб, фарқланиб турадиган феномен ҳодиса. У мана шу каби сифат хусусиятлари билан адабиёт тарихига қиради, асрлар, даврлар ўтса ҳам минг-минглаб бадий сўз муҳаббарини ўз адабий-эстетик оламига чорлаб, жалб этиб тураверади. Аммо яна бир ҳақиқат ҳам борки, унга кўра сўз санъаткори нечоғлик юксак истеъдодга эга бўлмасин, барибир, кўплаб ришта-муносабатлар билан ўздан олдинги ва кейинги ижодкорлар билан боғланади. Айнан мана шу қонуният ер юзидаги барча ҳақиқий қалам соҳиблари ижодини бир марказга тўплаб, жаҳон адабиёти деб аталадиган ноёб ягона адабий оламни юзга келтиради.

Дунё бадийиятининг икки буюк намоёниси – Алишер Навоий (1441-1501) ва Иоганн Вольфганг Гёте (1749-1832) ҳаёти ва ижодини компаративистик тарзда кузатганимизда, мана фикр исботини кўриш мумкин.

Дастлабки қарашларда тафовутлар кўзга ташланган: туркий шеърят соҳибқирони – Шарк (Ўрта Осиё) исломий муҳити вакили. Ўз даврининг анъанавий жанрларида ижод этган. Олмон сўз санъати вакили бўлган Гёте эса ўз асарларида ўн саккизинчи асрнинг иккинчи ярми ҳамда ўн тўққизинчи аср бошларидаги Европа адабиётига хос бадий шаклларда ижод қилган ва ўша замон ва макон тафаккурини ўз ижодида мужассамлаштирган.

Бундай фарқ-ўзгачаликларга қарамай, уларнинг ҳаёти, шахсияти, ижодиёти орасида бир қанча ўхшашлик ва алоқа-боғланишлар борки, биз ушбу муҳтасар ишимизда улардан айримлари ҳақида фикр юритмоқчимиз. Булар, кузатишларимизга кўра, қуйидаги аломатларда кўринади:

1. Мутафаккирлик. Муайян бир миллий адабиётда, ҳатто жаҳон миқёсида танилган кўпгина ижодкорлар борки, улар сўз санъаткори тарзида эътироф этилган, аммо уларга нисбатан “мутафаккир” лисоний бирлиги қўлланилмайди. Одатда йирик, қомусий билим эгалари – алломаларга нисбатан ишланиладиган бу сўз тилимизга арабчадан кирган бўлиб, унга “Ўзбек тилининг изоҳли лугати”да шундай таъриф берилган: “Чуқур фалсафий фикрлаш истеъдодига эга бўлган киши, тафаккур эгаси” (8, 654). Жаҳон адабиётининг Ҳомер, Ҳофиз, Ҳайём, Саъдий, Алишер Навоий, Бедил, Гёте, Толстой сингари буюк намоёндаларигина мутафаккир мақомига лойик кўрилганлар. Мутафаккирлик илохий, шу билан боғлиқ табиат, жамиятга оид туб қонуниятларни билиш, уларнинг моҳиятига етишга саъй-жадал қилиш, олам, қонинот миқёсида фикрлаш, ўз замон-мақони тафаккурдан бир неча марта илгарилаб кетиш демакдир. Биз бундай хусусиятларни ҳазрат Алишер Навоий ва Гёте шахси ҳамда бадий-маънавий меросида кўришимиз мумкин.

Алишер Навоий ҳақидаги ишларда бу қалима баъзан “мутафаккир ва шоир” бирикмаси таркибида қўлланилган. Бунда унинг илм-фанга оид ишлари (“Мезонул-авзон”, “Муҳокаматул лугатайн”, “Тарихи мулуки Ажам” каби) тадқиқотлари назарда тутилади. Баъзан эса “мутафаккир шоир” сифатида тилга олинади. Бундай ҳолатда унинг теран фикрлари шеърятни, бадий мероси доирасида ифода топганлиги аниқлашади. Бу қарашга устоз санъаткор асарларидан юзлаб мисоллар келтириш мумкин: “Ҳазон сипаҳига, эй боғбон, эмас монъе, Бу боғ томида чу игнадин тикан қилгил” – бу байтда умрнинг ўткинчилиги, дунё ҳодисалари, ажойиботларининг муваққат эканлиги, инсон тириклигидаёқ ўзини боқий ҳаётга тайёрлаб бориши зарурлиги ҳақидаги қараш истиоравий тарзда ифодаланган.

Улуғ ҳаким ва файласуф Ибн Сино бир рубоийсида: “Қора ер қаъридан то авжи Зухал, Қонинот сирларин барин қилдим ҳал” деб ёзса, ҳазрат Навоийнинг “Ҳамса”си қаҳрамонларидан бири Фарҳод: “... ҳар ишқи қилмиш одамизод, Тафаккур бирла билмиш одамизод, Улум ичра менга то бўлди

махал, Топилмас мушкул мени килмаган хал”, - дейди. Шарк Уйғониш даври мутафаккирлари инсонга Парвардигори олам томонидан улкан имкониятлар берилгани ва у ҳар қандай мушкул вазиятда ҳам ақл-идрок кучи билан улкан ишларни амалга ошира олишини билганлар. Лекин улар ўн тўққизинчи-йигирманчи асрнинг материалист олимларидан фарқли равишда инсоннинг тафаккур даражаси қанчалик юксак бўлмасин, у барибир чекланганлигини ҳам англашган. Худди шу сабабга кўра Ибн Синонинг лирик қаҳрамони: “Ҳар мушкул тугунни ечдим, англадим, Ечилмай қолгани биргина ажал” деса, “Лисонут-тайр” ровийси: “Айлагач дойир тўқиз афлокни, Қосир етти фаҳмидин идрокни” (2.7), - деб хитоб қилади.

Гётенинг кўп киррали адабий-маърифий меросини кўздан кечирганимизда ҳам, унга нисбатан “мутафаккир” бирлигининг юқорида кўрсатилган икки киррасини қўллаш мумкин эканлигини кўрамиз. Биринчи жиҳат бўйича фикримизни тасдиқлаш учун биргина далил келтириш билан чекланамиз. Маълумки, ўн тўққизинчи асргача эстетика, адабиётшунослик “жаҳон адабиёти” тушунчасига эга бўлмаган. Нафақат Ғарб, шунингдек, Шарк адабиёти намуналарини чуқур ўрганган немис мутафаккири 1829 йилда ёзган мақоласида (6, 415) жаҳон адабиёти тарихини яратишнинг зарурати ва муқаррарлиги хусусида ёзган эди.

Мутафаккирлик камрови ва теранлиги Гётенинг нафақат илмий-назарий ишлари, шунингдек, унинг бадний ижод оламида ёрқин намоён бўлган. Бундай жиҳатни, айниқса, унинг “Фауст”, “Ғарбу Шарк девони” асарларида кўриш мумкин. Хусусан, “Фауст”даги бадний тафаккур Замин худуди билангина чегараланмайди. Шоирнинг синчков нигоҳи бутун коинотни, шу илоҳий худуддаги энг олий маком – Арши аълони ҳам камраб олади. Бу фикрни “Арши аълодаги дебоҳа” таркибига кирган куйидаги мисралар тасдиқлайди:

Муסיкий самовот қабатларида
Азалий йўлидан еларқан шитоб –
Гулдурос таратиб фалак қаърида
Овоз бермоқдадир жаҳонга офтоб.
Ҳайрат нигоҳини тикмиш малаклар,
Ажабким куч бермиш белгисиз дунё.
Яратиш онидан то бу дам қадар
Мангу мушаррафдир сунъи таоло (7,23).
(Эркин Воҳидов таржимаси).

Мазкур дебоҳада мутафаккир шоир тарафидан одам ва бутун оламларнинг буюк яратувчиси Парвардигор образи ниҳоятда ёрқин ва жозибали яратилганки, бу мислсиз истеъдод соҳиби Гётенинг илоҳий-маърифий дунёкарашининг нечоғлик мустаҳкам пойдевор асосига қурилганини кўрсатади.

2. Ҳикмат айтишга мойиллик. Аслида икки улкан адиб шахсияти ва бадний ижодидаги бундай хусусият биз юқорида кўрсатган мутафаккирлик фазилати билан чамбарчас боғлиқ. Чунки теран тафаккур мангуликка дахлдор мулоҳазаларнинг юзага келишига имкон яратади.

Ҳазрат Навоий назмий ва насрий меросида инсониятга ахлоқ ва комиллик дарслиги сифатида хизмат қиладиган юзлаб ҳикмат (афоризм)лар мавжуд. “Ноқасу ножинс авлодидин одам бўлсин дебон, Чекма захмат, яхши бўлмас ҳеч қасофат олами. Ким кучук бирла хўтиқни қанча қилма тарбият, Ит бўлур, эшак бўлур, бўлмаслар асло оламе”. Фитрати, аслиятида ёмонлик мавжуд кимсани тарбиялаш – имконсиз иш. Қанча ҳаракат қилсанг ҳам натижа бермайди. Шу сабабдан тарбияни эътиқоди соғлом инсон болаларига қаратиш лозим деган фикр мазкур шоҳбайтларда бадний ифода этилган. Алишер Навоий ҳикматларида вафо, садокат (“Ким қилди қатикликда вафо фош санга, Ул бўлди ҳақиқат ичра қардош санга”), камгапликнинг манфаати (“Сўздин кишиким гаму бало ҳосилдур, Ҳар нуқтада тили деса бало дохилдур”), меҳмондўстлик (“Меҳмоннинг меҳрин асрагил жон ичра, Неъмат қалин айла хони эҳсон ичра”), имон асослари (хаё, вафо, саҳо), алабнинг афзаллиги (“Зевар кишига не тожу не афсар бил, Ул зевар адаб бирла хаё дархар бил”) каби инсоний фазилатлар зарурати акс этган.

Ҳикматгўйликка рағбат Гёте ижодида ҳам аниқ кўринади. Унинг афоризмларида эрк, аюлат учун кураш (“Кимки эрк, озодлик учун кун сайин Ўзини курашга ташласа тайин, Шу йўлни мардона ўтолса босиб, Эрку озодликка ўша муносиб”), кибр ва ёвузликни қоралаш (“Ким такаббур, эсда тут, дўст бўлмагай, Ким ёвуздир марди холис бўлмагай), аёлга инсоний муносабат (“Аёлларга бўлгин мушфик, меҳрибон, Қовургага шикаст берма ҳеч қачон”), ақл-идрокнинг буюк неъматлиги (“Зудматдан йўл топиб чиқолур инсон, Унга чирок бўлур мен берган идрок”), инсоний дард ,

LITERARY CRITICISM

туйгулар қиммати (“Кимки юрагида шавқ билан яшар, Кимки алам чекар, ёнар, курашар, Ёру хамрох бўлсин юрагингизга”) мотивлари ифода топган.

Ҳикматнавислик қуруқ насиҳатларни қоғозга тизиш эмас. Ҳақиқий ҳикмат (афоризм) – теран тафаккурнинг гўзал бадий инъикоси. Бундай хусусият нафакат Навоий ва Гёте, умуман олганда жаҳон сўз санъатининг барча мутафаккир ижодкорларига хос муштарак хусусиятдир.

Хулоса. Сўз, ижод пайдо бўлган буён кўлига калам ушлаб қоғоз (пергамент, лойтахта, папирус...) коралаган минг-миглаб каламкашлар ўтган. Аммо уларнинг жуда кўпчилигининг номи ва ёзганлари йўксизлик қаърида ном-нишонсиз йўқолган. Юксак эътикод, худодод истеъдод, чин илҳом билан калам тебратган сўз санъаткорлари яратган санокли асарларгина асрларни ҳатлаб ўтиб бизгача етиб келди. Сехрли калам соҳиблари Алишер Навоий ва Александр Пушкин ҳамда Иоганн Вольфганг Гёте ижод намуналари ҳам мангуликка алоқадор адабий-эстетик ҳодисалардир. Бу буюк сўз санъаткорлари ўз бадий яратмаларининг нечоғлик кадр-қимматга эгаллиги, улар кейинги авлодларга ҳам бирдек хизмат қила олишини билганлар: “Фалак кўрмади мен киби нодире, Низомий каби шеър ичра мохире” (Алишер Навоий); “Яна чорлар мени илохий бир ун, Яна хаёлларга чулганди бошим. Сабо арфасидек хазин ва сермунг Куюлар сатрлар, қани бардошим” (Гёте); “Кўл билан тиклаб бўлмас ҳайкал кўйдим ўзимга, Халқнинг келар йўлини майса-ўтлар қилмас банд” (Александр Пушкин).

АДАБИЁТЛАР:

1. Алишер Навоий. *Лисонут-тайр. Муҳаммад асарлар тўплами. Ўн иккинчи том.* - Тошкент: Фан, 1996.
3. Пушкин А.С. *Танланган асарлар. Тўрт томлик. 1- том.* – Тошкент: Ўздавнашр, 1955.
4. И.Анненский. *Пушкин и Царское село.* [https:// alexander pushkin.ru/vyskazyvaniya-o-pushkine.html](https://alexander.pushkin.ru/vyskazyvaniya-o-pushkine.html).
5. *Ўзбек адабиёти. Тўрт томлик. 2-том.* – Тошкент: давлат бадий адабиёт нашриёти, 1959.
6. Гёте И.В. *Собрание сочинений в десяти томах. Том 10.* - Москва: Художественная литература, 1980. – С. 415.
7. Гёте, Фауст. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б.23.
8. *Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 жилд. Иккинчи жилд.* – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2006. - Б. 654.